

Реферат.

Тема: Баткен.

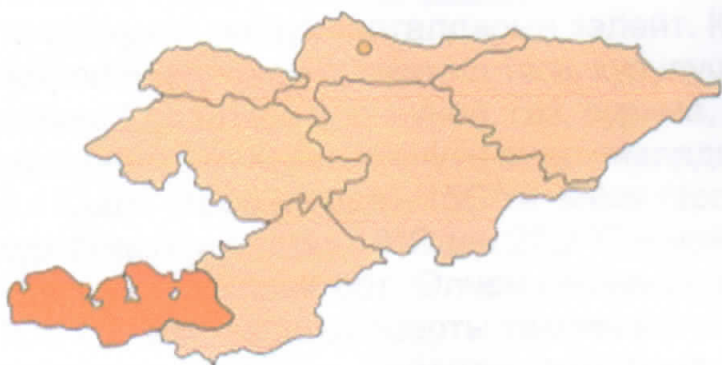
Аткарган: Жусуп Турусбеко атындагы №33 жалпы
билим берүүчү орто мектебинин 9-классынын
окуучусу Жүкүнова Азима.

Текшерген: Пусурова Г

План.

1. Баткен облусу жөнүндө маалымат
2. Баткен облусунун географиялык абалын жана жаратылыш ресурстарына чарбалык жактан баа бергиле?
3. Табияты, калкы, рельефи жөнүндө маалымат.
4. Экономикасы

Баткен облусу

— Кыргызстандын түштүк-батышында жайгашкан дубан. 1999-жылдын 13 октябрында Ош облусунун Баткен, Кадамжай, Лейлек райондорунун жана Кызыл-Кыя, Сүлүктү шаарларын чек арасында түзүлгөн. Облустун административдик борбору – Баткен шаары (2000-жылдан).

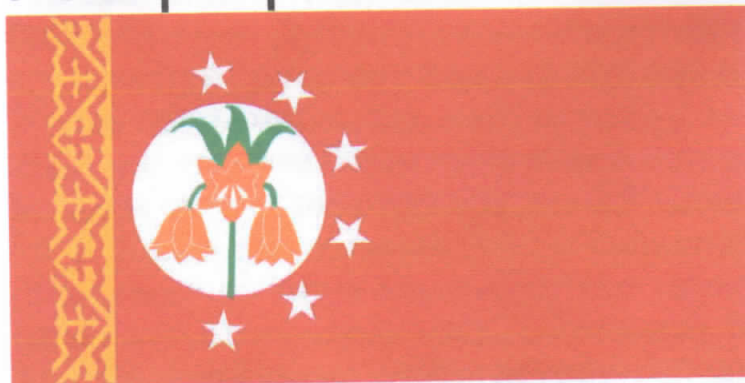
Облустун курамындагы административдик-аймактык бирдиктер:

- 3 район;
- 6 шаар (үчтөн облустук жана райондук маанидеги шаар);
- 31 айыл аймагы.

Дубандын түштүк-батыш жана түндүк-батышынан Тажикстан, түндүгүнөн Өзбекстан, чыгышынан Ош облусу менен чектешет. Анын аймагында башка мамлекеттерге тийиштүү бир нече аңкылаптар бар. Ушуга байланыштуу транспорттук катнашы көп чек аралар жана аңкылаптар аркылуу өтөт. Аянты 17,0 миң км² же республиканын аянтынын 8,5%ын түзөт. Калкы 548,247 (2021) же республиканын калкынын 8,3 %ын түзөт.

2001-жылы Исфана кыштактары шаар макамын алган. 2012-жылы Кадамжай жана Айдаркен шаарчалары шаар макамын алган.

Географиясы

Райондун аймагы Баткен өрөөнүн, түндүктөн түштүктү карай созулган чакан өрөөндөрдү, [Сох](#), [Исфара](#) капчыгайларын, Алай, Түркстан кырка тоолорунун түндүк капталдарын ээлейт. Кен байлыктарынан көмүр, нефелиндүү-сиенит, акиташ теги, курулуш материалдары казылып алынат; ошондой эле мунай, газ, сурьма, сымап кендери бар. Климаты континенттик. Кышы мелүүн суук; январдын орточо температурасы $-4,1^{\circ}\text{C}$ ден (өрөөндөрдө) -15°C ге чейин (тоолордо); жайы ысык, кургакчыл (июлдуку 10°C ден $29,2^{\circ}\text{C}$ ге чейин). Жаан-чачындын жылдык орт. Өлчөмү өрөөндөрдө 100-200 мм, тоолордо 300-450 мм. Табигый шарты тамеки менен бак-ча өсүмдүктөрүн өстүрүүгө ыңгайлуу. Райондун аймагында сугат үчүн Төрткүл суу сактагычы курулган. Ири суулары: Сох, Исфара ж. б. Тоо этектериндеги өрөөндөр ачык боз, тоо капталдары күңүрт боз, боз-токой ж-а тоо шалбаа топурактуу. Тоо этегиндеги өрөөндөрдүн айдалбаган жерлеринде чөлдүү талаа өсүмдүктөрү (шыбак, тоо тикен ж. б.), суу бойлорунда тал, терек, бадалдар, тоолордун түн. капталдарында шыбак, эфемер-баялыштуу жарым чөл, айрым жерлеринде (1500-2700 м бийиктикте) бетөгөлүү ж-а бетеге-аккылкандуу талаа өсүмдүктөрү өсөт. 2500 м бийиктиктен жогору арча, бадамдан турган токой кездешет, 3000 мден жогору субальп жана альп ландшафт алкактары мүнөздүү; алар жайытка пайдаланылат.

Климат:

Өрүк гүлү

Облустун рельефи төмөнкү зоналарга тоо этектериндеги түздүктөр, тоо арасындагы ойдуңдар, орто бийиктиктеги тоолор, бийик тоолуу болуп бөлүнөт. Дубандын климаты негизинен континенттик, кургакчыл континенттик белгилери бар жер ортолук деңиздик климатка окшош. Жайкы нымсыз, мелүүн жылуу, кышы мелүүн-суук. Дубандын 2500 мге чейинки бийиктикте жайгашкан аймагында [Үчтүн айынын](#) көп жылдык орточо температурасы $-3,3^{\circ}\text{C}$ дан $-6,9^{\circ}\text{C}$, [Текеники](#) $25,3 - 15^{\circ}\text{C}$. Деңиз деңгээлинен 3000 м бийиктикте жайгашкан Теминген стансиасында Үчтүн айынын орточо температурасы $-8,9^{\circ}\text{C}$ (абсолюттук минимуму -30°C), [Текеники](#) 10°C (абсолюттук максимуму $38,7^{\circ}\text{C}$). Алай кырка тоосунун «орограпикалык ыктоодо» жайгашкан түндүк капталында Баргана тоо тизмегинин түштүк-батыш капталына караганда жыл ичинде жаан-чачын 2,5 эсе аз жаайт. Түркстан кырка

тоосунун түндүк капталына 1200—1500 м бийиктикте туран тибиндеги чөл климаттуу Баргана өрөөнүнүн таманындагыдай эле жылына 120—140 мм гана жаан-чачын жаайт. Түркстан кырка тоосунун чыгыш бөлүгүнүн түндүк капталдарында, Испара суусунун алабында жылдык жаан-чачындын өлчөмү 200—600 ммден Кожобақырган жана Ак сууларынын алаптарында 300—800 ммге чейин көбөйөт. Алай кырка тоосунун түндүк капталдарында, орто бийик жана бийик тоолуу зоналарда жылдык жаан-чачындын өлчөмү 600—800 ммге, чанда 900 ммге чейин жетет, ал эми жаан-чачындан ыктоо жайгашкан жерлерде тоолор менен курчалган туйук чуңкурчактарда жаан-чачындын өлчөмү 300—400 ммге чейин төмөндөйт..

Табияты:

Баткен облусу Фергана өрөөнүнүн түштүк өндүрүн, Түркстан, Алай тоо кыркаларынын түндүк капталдарын, этек тоолорун, адыр тилкесин ээлейт. Бул кырка тоолордун кырлары деңиз деңгээлинен 4000—5000 м бийиктиктен ашык көтөрүлөт; дубандын эң бийик жерлери Түркстан кырка тоосунда (Кожобақырган суусунун башатында) 5580 м, Алай кырка тоосунда (Сохтун алабында — Тилбеде) 5880 м. Дубандын аймагында, Кулунду өрөөнүндө Кыргызжердин эң жапыз жери жайгашкан; ал деңиз деңгээлинен 401 м бийиктикте. Жеринин бетинин түзүлүшү бойунча дубандын аймагы төмөнкү геоморпологиалык зоналарга бөлүнөт: тоо этектериндеги түздүктөр зонасы, тоо арасындагы ойдуңдар зонасы, орто бийиктиктеги тоолор зонасы, бийик тоо зонасы. Тоо этектериндеги бир аз *жантайыңкы түздүктөр* дубандын эң жапыз жайгашкан бөлүгү. Баргана өрөөнүнүн четжакасын (өндүрүн) түзөт. Түздүктөр негизинен антропогендик чөкмө тектерден (шагыл таштардан) түзүлүп, үстүн түрдүү калыңдыктагы лессимал кумай топурактар жаап жатат. Бул зонага Кастакөз-Кулунду, Төө Мойун, Кызыл Жар ж. б. түздүктөр кирет. Андан жогору *адырлар зонасы* жатат. Адырлар Баргана өрөөнү менен орто бийиктиктеги тоолор зонасынын аралыгында жайгашып, абсолюттук бийиктиги 1000—1300 мге жетет. Адырлар бийик тоолордун кырынын жана капталдарынын жайпагыраак түзүлүштөгү релеби менен айырмаланат. Адырлар Түркстан жана Алай кырка тоолорунун этектеринде — Шаймерден-Сох суу бөлгүчтүрүндө, Кожобақырган-Ак суу бөлгүчүнүн батыш бөлүгүндө, Ак Суунун алабында зор айанттарды ээлейт. Адырлардын эң бийиги жана өзгөчөсү Белисынык жалдары болуп саналат. Анын түндүк капталы узун жана жазы, Кастакөз өрөөнүн карай жантайып түшөт; түштүк капталы кыска жана аскалуу, узатасынан созулган жазы Таш Рабат ойдуңуна тик түшөт.

Калкы:

1999 жылкы эл каттоо боюнча 382,4 миң киши же республиканын калкынын 7,9%ын түзгөн. Шаар калкы 100,2 миң киши (дубандын жалпы калкынын 26,2%ын түзөт), айыл калкы 282,2 миң (73,8%). Калктын жыштыгы 1 км² жерге 22,5 киши (республикада 24,1 киши). Шаарлары: Кызыл Кыя (калкы 31,8 миң), Сүлүктү (13,6 миң), Испана (15,9 миң), Баткен (11,0 миң); шаарчалары: Айдаркен (9,1 миң), Кадамжай (8,9 миң), Чыгыш (6,9 миң), Чабай (1,6 миң), Кеңеш (1,3 миң); ири айылдары: Үч Коргон (12,9 миң), Орозбек (7,5 миң), Кулунду (7,2 миң), Бужум (6,7 миң), Кербен (6,0 миң), Кара Бак (6,0 миң), Самаркандык (5,6 миң), Меркез (5,0 миң), Андарак (4,7 миң) ж. б.

Дубандын калкы көп улуттуу. Негизинен кыргыздар (дубандын жалпы калкынын 74,3%), өзбек (14,4%), тажик (6,9%), орус (2,2%), түрк (0,3%) ж. б. улуттун өкүлдөрү жашайт.

Дубандын калкынын табигый өсүшү салыштырмалуу жогору (2000 ж. республикада 19,7 ‰ болсо, дубанда 23,4‰ болгон), өлүм-житимдин коэпписиенти (республикада 7,0‰, дубанда 5,7‰) төмөн. Бул болсо жергиликтүү улуттун басымдуулук (74,3%) кылышы менен түшүндүрүлөт. Дубандын калкынын көбөйүшү негизинен табигый өсүшкө байланыштуу. 2000 ж. өсүш ар 1000 кишиге 17,7 (республикада 12,8) адамды түзгөн.

Дубандын калкынын өзгөчөлүгү мында айалдарга караганда эркектердин санынын көптүгүндө. 1000 айалга 1002 эркек (республика бойунча 975) туура келет. Дубандын эмгекке жарамдуу жалпы калкынын ичинен өспүрүмдөр (0—15 жаш) 43,3%ды (республикада 38,1%), ал эми эмгек курагынан өткөндөр 7,7%ды (республикада 9,2%) жана эмгекке жарамдуулар 50,0%ды (52,7%) түзөт. Эмгекке жарамдуу калктын санынын азайышы республикадагы базар экономикасына өтүүдөгү өткөөл мезгилдеги социал-экономикалык реформага байланыштуу өндүрүштүн деңгээлинин төмөндөшү жана өнөр жай ишканаларынын иштебей калышы себеп болууда. Натыйжада шаарлар менен шаарчаларда иштебей калгандардын саны көбөйүп, миграсия өскөн. Айрыкча эмгекке жарамдуу калктын ичинен, мигранттар көбүнчө Бишкек шаарына жана Чүй дубанына келишкен. Мына ушуга байланыштуу Кызыл Кыя шаарынын калкы 1989 ж. 36,8 миң болсо, 1999 ж. 31,8 миңге азайган, Сүлүктүдө 14,8 миңден 13,6 миңге, Айдаркенде 11,1 миңден 9,1 миңге, Чабайда 2,1 миңден 1,6 миңге кыскарган.

1999 жана 2000 жылдардагы дубандын аймагына кирген душмандарга, эл аралык террористтерге каршы согуш аракеттери да калктын миграсиясынын күчөшүнө алып келди. Өлкөнүн башка аймактарына кеткен мигранттардын саны 2000 ж. 6 миңден ашуун болду.

Жумушсуздардын санынын жогорку деңгээлде болушу орчундуу көйгөй бойдон калууда. Каттоодо турган жумушсуздардын саны 2001 жылдын Үчтүн айынын 1-не карата дубан байунча 8,2 миң киши болгон. Бир жумушчу ордуна мында 186 киши туура келүүдө. Мындан тышкары дубанда катталбаган «көмүскө» жумушсуздар да бар.

Чарбасы:

Экономиканын реалдык секторундагы өнөр жайга ж.бтармактарга караганда дүң продукцияны бир кыйла көбүрөөк бере турган тармак 2010-жылы чарбасынын дүңпродукциясы 9244,4 млн сомду түзгөн. ошол эле убакта облус республика чыгарган айыл чарба дүң продукциясынын ичинен эң акыркы орунда турат. Тармактын курамында мал-сарбасы маанилүү орунда ээлейт. Дыйканчылыктын негизги тармактары: тамеки, пахта, жүзүмчүлүк. Мал чарбасыныкы: кой, уй жана үй кушу чарбалары облуста өндүрүлгөн айыл чарбанын дүң продукциясынын республикадагы үлүшү 5,7%ти түзөт. Дан эгиндери картошка, жашылчы ж.б

Экономикасы

Республиканын өндүрүш комплексинде Баткен облусунун экономикасы маанилүү орунду ээлейт. Облустагы калктын эмгекчилдиги экономиканын өнүгүшүнө шарт түзөт. Өнөр жайы облустун экономикасында гана эмес, респ-да да маанилүү орунду ээлейт. Бул региондо сурьманын, сымаптын бүт көлөмү, көмүрдүн 20,4%, ферменттелген тамекинин 19,6%и, улуттук килем буюмдарынын 35,5%и өндүрүлөт.

Сурьма ж-а сымап өндүрүү б-ча Кырг-н дүйнөлүк өндүрүүчөлөрдүн катарында турат. Облус дүйнөлүк керектөөчүлөрдү сурьма м-н 20,0%, сымап м-н 15,0% камсыз кыла алат. Кадамжайда алынган сурьма 1958-жылдан сапаты жагынан дүйнөлүк ры-нокто эталон катары бааланып көп өлкөлөргө экспорттолот. Натыйжада облус товарларды жогорку экспорттоочу болуп калат. Экспорттук продукциянын суммасы 2001-ж. 17,7 млн долларды түзүп, импорттон бир кыйла же 6,3 эсе ашкан. Облустун ө. ж. тармактык структурасында түстүү металлургия, тамак-аш, ун тартуу-акшак ж-а аралаш тоют, курулуш материалдар ө. ж. тармактары жалпы облустун ө. ж. продукциясынын 95,0%ин өндүрөт. Облустун башка ө. ж. тармагы отун ө. ж. анча чоң эмес үлүштү ээлейт. Ага карабастан ал өнөр жайдын район аралык мааниси бар. Үч ишканасы: «Кызылкыя көмүр» акционердик коому (АК), «Кызылкыя шахта курулуш» ж-а «Сүлүктү көмүр» мамл. акционердик коому иштейт. Мында 2001-ж. респ-да казып алынган көмүрдүн 20,4%ы же 97,0 миң ткөмүр өндүрүлгөн. Облустун отун ө. ж-да акыркы жылдарда мунайзат ж-а газ өндүрүү тармагы пайда болду. Анын базасын көп жылдан бери Өзбекстан пайдаланып келет,

жолун эки капта-лынан тоонун тик капталдары тосот. Анын уз. облустун аймгында 30 километрдей. Ушуга карабастан бул жолдордун облустун аймагында чоң жүктөрдү ташууда айрыкча тоо-көн өнөр жайы үчүн мааниси чоң. Аба транспорту жүргүнчүлөрдү ташыйт да көбүнчө жергиликтүү мааниге ээ. Аэро-порттор Баткенде (1950-ж. курулган), Исфанада, Кызылкыя, Айдаркенде бар. Алардын ичинен биринчи үчөө иштеп жатат. «Кыргызстан аба жолдору» акционердик коому улуттук авиакомпаниясынын курамына кирет. Бул аэропорттордон Ош шаарына күнүгө, Бишкек ш-на 2—3 авиарейстери болуп турат. Жайында Чолпоната шаарына (Ысыккөл) каттайт.

Маданият

Маданият тармагында 2000-ж. 1 млн нуска китеби болгон китепканалар, облус-тук драма театры, 2 райондук элдик театр иштеген. Облустук радиоуктуруу ж-а телекөрсөтүүлөр кыргыз, орус, тилиндеринде жүргүзүлөт. Облустук "Баткен таңы" гезити ж-а 3 райондук (Кызыл Туу, Эл жарчысы, Ата-журт) гезиттери чыгарылат.

Облустун аймагында көптөгөн тарыхый-маданий объектилер бар. Биздин замандын 1—6-к-дарына таандык Аирбаз, Баткен, Кайрагач, Каракамар, Кожо-бакырган, Обишир тургун жайларынын калдыктары, 9—16-к-дардагы Булакбашы, Ис-фана, Карабулак шаар чалдыбарлары, Кокон мезгилиндеги чептердин калдыктары — Кан, Кыштут ж-а Кайрагач айылында архитектуралык эстелик-мечит бар. Рабат айы-лынан түштүгүрөөк тарапта аты уйкаш байыркы кен казуучулардын тургун жайы, Самаркандык айылында тарыхый рудник, Канигут үңкүрү сакталган.

Билим берүү

Билим берүү облустун аймагында 5 негизги стадияга бөлүнөт: мектепке чейинки, башталгыч, орто, атайын орто ж-а жогорку билим берүү. Облуста 18 (2353 орундуу) мектепке чейинки мекеме (2001-ж. 2454 бала тарбияланып, 135 тарбиячы иштеген) иштейт. 2001/02-окуу жылында 188 жалпы билим берүүчү мектеп (103,0 миң окуучу), а. и. 14 башталгыч мектеп (2,0 миң), 16 негизги мектеп (3,7 миң), 156 (95,6 миң) орто мектеп, 2 (232) акылы кем балдарды окутуучу мектеп иштеген. Мектептердин бардыгын мамлекет каржылайт. 101,3 миң окуучудан (акылы кем балдардан башкасы) 75,4 миңи (74,3%) кыргыз тилинде, 15,4 миңи өзбек, 7,3 (7,2%) миңи орус тилинде, 3,1 миңи (3,1%) тажик тилинде окушат. Мектептерде иштеген мугалимдердин саны 7474 болгон, а. и. 4687 (62,7%) жогорку билимдүү, 425 (5,8%) толук эмес жогорку, 1517 (20,3%) атайын орто ж-а 835 (11,2%) орто билимдүү. Бир мугалимге 13 окуучу (респ-ка б-ча 15) туура келет. Облуста 2001-ж. 10 кесиптик-тех. окуу жайы (2,5 миң окуучу), 3 атайын

жаңыдан облуска өткөн Арка ж-а Бүргөндү массивдериндеги кендер түзөт.

Облустун ири өнөржай ишканалары: «Кызылкыя тамекиси» акционердик коому, «Айдаркен сымап комбинат» мамл. акционердик коому, «Кадамжай сурьма комбинаты» акционердик коому, «Нур» акционердик коому, «Кызылкыя шахта курулуш», «Сүлүктү көмүр» мамл. акционердик коому, «Кызылкыя көмүр» акционердик коому, «Кызылкыя дан азыктары» акционердик коому, «Кызылкыя машзавод» ж. б.

Транспорту

Облустун азыркы транспорт тармагы: автомобиль, темир жол, аба ж-а куур (трубопровод) транспорту. Аймагындагы тоолуу рельеф автомобиль транспортунун өнүгүшүнө шарт түзөт. Негизги автомобиль жолдору: Ош—Кызылкыя—Пүлгөн—Ай-даркен—Баткен—Исфана—Сүлүктү; Кызылкыя—Дарооткоргон; Кызылкыя—Кувасай (Өзбекстан); Баткен—Исфара (Тажикстан); Кызылкыя—Маркамат (Өзбекстан)—Ош. Бул жолдор (айрыкча биринчиси) «анклавдарды» бир нече жолу кесип өткөндүктөн, транспорт каражаттарынын облустун аймагы б-ча нормалдуу, эркин жүрүшүнө тоскоол-дук (бажы тосмосу, чек ара иш-аракеттери, паспорт ж-а документтерди текшерүү ж. б.) кылууда.

Бирок ушундай шарттарга карабастан бул жолдор облустун ыраак жайгаш-кан калктуу пункттарын райондун борбору, о. эле Ош шаары м-н транспорттук-экон. жактан байланыштырып турат.

Облустун аймагындагы автомобиль жолунун уз. 1,2 миң км, анын 414 кми асфальт-танган, 466 кмташ төшөлгөн жол. Бул жолдордун басымдуу бөлүгү айылдык жерлерде жайгашкан. Каржылоо каражатынын жетишсиздигинен жолдорду реконструкциялоо ж-а капиталдык ремонт жүргүзүү кыйынга турууда. Буга байланыштуу коңшулаш мамле-кеттердин «анклавдарынан» айланып өтүүчү жолдорду куруу облустун гана эмес респ-нын да маанилүү экон. ж-а саясий проблемасы болуп калууда.

Автомобиль транспорту жүк ж-а жүргүнчүлөрдү ташууда маанилүү орунду ээлейт. 2001-ж. 1,8 миң т жүк, 13,8 миң жүргүнчү ташылган. Алар-дын ичинен 383,5 миң т же 16,4% жүк, 433,3 миң же 31,4% жүргүнчү ж-а менчик авто-транспорттор м-н ташылган.

Облустун темир жол транспорту туюк эки темир жол тармагынан турат. Биринчи 1907-ж. Сүлүктүдөгү көмүр кенине Драгомиров бекетинен 37 км аралыкка курулган. Бул тармак 30-жылдардын башында рекон-струкцияланган. Экинчиси 1928-ж. курулуп, Кызылкыя шаарын Өзбекстандын темир жол системасы м-н туташтыруучу Фергана—Кувасай (Өзбекстан)—Кызылкыя темир жол тармагы. Уз. 42 км. Бул темир жолдор неги зинен көмүр ташуу үчүн курулган. Алар тоолуу жерлер м-н өтөт, айрыкча Драгомиров—Сүлүктү кууш темир